

Dilin daxili imkanları hesabına tibb terminlərinin yaranması və terminologiyada sinonimlik

Nurlana Həsənova
Bakı Slavyan Universiteti

Annotasiya. Dildə terminlər müxtəlif üsullarla yaranır. Bunlardan ən aktualı dilin daxili imkanları hesabına termin yaratmaqdır. Azərbaycan dilindəki terminlər, xüsusilə tibb terminlərinin dilin daxili imkanları əsasında yaranması çox təqdirəlayiq haldır. İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, termin-söz birləşmələrinin yaradılması üsuludur. Tibb elmi günü-gündən inkişaf etməkdədir. Hər gün tibb elminə dair yeni ifadələr, birləşmələr dilə daxil olmaqdadır. Elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən, ən əvvəl, ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından yararlanmaq lazımdır.

Açar sözlər: tibb, termin, yaradıcılıq, daxili imkan, sinonimlik

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 01.11.2024; qəbul edilib – 13.11.2024

Formation of medical terms and synonymy in terminology according to the internal possibilities of language

Nurlana Hasanova
Baku Slavic University

Abstract. In language, terms are formed in different ways. The most important of these is to create a term due to the internal capabilities of the language. The creation of terms in the Azerbaijani language, especially medical terms, based on the internal capabilities of the language, is highly commendable. The most convenient way to create and enrich terminology in both English and Azerbaijani languages is the method of creating terms and term-word combinations based on the internal capabilities of the language. Medical science is developing day by day. Every day, new expressions and combinations of medical science enter the language. When creating terms for the expression of new concepts arising in various fields of science and technology, it is necessary to first look at the vocabulary of the native language and take advantage of its internal capabilities.

Keywords: medicine, term, creativity, interior possibility, synonymy

Article history: received – 01.11.2024; accepted – 13.11.2024

Giriş / Introduction

Sərt üslub məhdudiyətləri və terminologiyanın yüksək faizi ilə xarakterizə olunan tibbi tərcümə dar ixtisaslaşmış mətnlə fəaliyyətdir. Tibbi mətn çox sayda müxtəlif janrları birləşdirir: xəstəlik tarixindən çıxarış, tibbi ensiklope-

diyadan məqalə, dərman preparatlarının istifadəsi üçün göstərişlər. Bu tip mətnləri tərcümə edərkən dəqiqliyin qorunması böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki məlumatın səhv verilməsi insan sağlamlığı ilə bağlı gözlənilməz nəticələrə

səbəb ola bilər. Ona görə də tibbi mətnlərdə terminləri yerli-yerində istifadə etmək xüsusilə vacib amillərdəndir.

Azərbaycan dilindəki tibbi terminologiyanın böyük bir layını latın-yunan mənşəli terminlər təşkil etsə də, xüsusilə son illərdə Azərbaycan dilinin terminoloji fondunda dilin daxili imkanları hesabına yeni terminlərin yaradılması prosesi daha intensiv xarakter almışdır. Ümumiyyətlə, istər Azərbaycan, istərsə də ingilis dillərində yeni terminyaratmada morfoloji və sintak-

tik üsulla yeni sözdüzəltmə ən məhsuldar sayılır. Q.Mahmudova yazır: “Əlbəttə, dilimizdə bu anlayış və obyektlərin adını qarşılayacaq bir söz tapılmadığından o sözü digər dildən almaq məcburiyyətində qalırdıq. Lakin biz deyə bilmərik ki, bu ənənə məhz son əsrlərdə, yəni XX-XXI əsrlərdə elm və texnikanın inkişafı nəticəsində meydana çıxıb. Əsrlər boyu türk dilləri digər dillərdən söz almaqla yeni söz yaratmışlar” [1, s.50].

Əsas hissə / Main Part

Nəzəri baxımdan belə hesab edilir ki, hər bir elm sahəsinin öz terminologiyası var, lakin təcrübə göstərir ki, bir qayda olaraq, yaxın elmlərin terminologiyasını bir-birindən fərqləndirmək, eləcə də terminologiya ilə ümumi lüğət arasına ciddi sərhəd çəkmək çətinidir.

Son illərdə Azərbaycanda nəşr olunmuş tibb terminləri lüğətinə nəzər saldıqda görürük ki, digər illərdən fərqli olaraq son dövrdə dilin daxili imkanları hesabına yeni terminlərin yaranması prosesi daha intensiv gedir. K.Yusifzadənin son illərdə tərtib etdiyi “Tibb terminləri” lüğətində dilin daxili imkanları hesabına yaranmış terminlər sayca alınma terminləri üstələməsələr də, müəyyən qədər yer almışlar. Bu tip tibb terminləri, əsasən, insanın bədən üzvlərinin adları ilə bağlı olur. Bildiyimiz kimi, insanın bədən üzvlərinin adları, demək olar ki, hamısı türk mənşəlidir. Məsələn, **Ağciyər daşı** – ağciyər toxumasının kirəcləşməsi, əhəngləşməsi; **Bağırsağ ilgəklərinin şişməsi** – bağırsağ keçməməzliyinin rentgenoloji əlaməti; **Diş daşı** – (calculus dentalis) diş toxumasında bərk konsistensiyalı. Adətən, sarımtıl və ya bozumtul rəngli çöküntü; **Göz alması** – (bulbus oculi) gözün göz ağı və göz qarasının da daxil olduğu şarşəkilli hissəsi; **Göz yaşı büküşü, göz yaşı gölü**. Lüğətdə “göz” komponentli 65 tibbi termin yer almışdır. **Baş beyin şişməsi** – (intumescensia cerebri) – kəllədaxili təzyiqin artması və sinir mərkəzlərinin funksiyasının pozulması ilə gədən baş beyin həcmninə nəzərəcarpacaq dərəcədə böyüməsi. Lüğətdə baş-beyin komponentli 86 tibbi termin yer almışdır. Xaya burulması; Xayanın endirilməsi [5, s.191] və s.

Azərbaycan dilində dilin daxili imkanları nəticəsində yaranan tibb terminlərinin müəyyən qismi bənəzətmə, metaforlaşma nəticəsində əmələ gəlmişdir. Məsələn, **Ayı pənçəsi** – barmaqların yelpikşəkilli aralanması, yastıyaqlılıq və ayağın distal hissəsinin xaricə doğru meyil etməsi formasında mürəkkəb deformasiya [5, s.77]; **Badamciq tıxacı** – epitel pulcuğundan, xırda, dənəvər detritdən, fibrindən, limfoid hüceyrələrdən və limfositlərdən ibarət badamciq kriptlərində əmələ gələn sarımtıl rəngdə kütlə; **Badamciqlar** – tonsilla; **Daş ürək** – ürəyin sistola fazasında dayanması [5, s.109]; **Dəri çatı** – (rhagas) – dəri tamlığının xətvəri, ağırlı pozulması, dəri səpkisinin ikincili morfoloji elementi; **Dilaltı məməcik** – boynun ön nahiyəsinin dilaltı sümükdən aşağıda yerləşən hissə [5, s.117]; Lüğətdə dil-komponentli 17 tibb termini var. **Əlcək şirəsi** – əməliyyat zamanı cərrahi əlcəklərdə yığılan, dərinin tər və piy vəzilərinin buraxdığı şirə. Əlcəyin hermetikliyi pozulduqda bu əlcək şirəsinin mikroflorası əməliyyat yarasını çirkləndirə bilər; **Gənə qızdırması** – gənələr tərəfindən törədilən müxtəlif yoluxucu xəstəliklərin ümumi adı; **Görmə itiliyi** – (acuitas visualis) görmə analizatorunun görünən obyektin sərhəd və detallarını seçə bilmək qabiliyyəti; ayrı-ayrı nöqtələr arasındakı minimal məsafəyə əsasən təyin edilir; **Göy öskürək** – spazmatik öskürək tutmaları ilə xarakterizə olunan kəskin infeksiya xəstəlik; **Mağaralı kələf** (plexus cavernosus) – sərt beyin qişası sinusunun mağarasında yerləşən daxili yuxu arteriyasının bir hissəsi; **Mağaralı cib**; Mağaralı sinus sindromu və s. Azərbaycan dilinin tibb terminologiyasında “**qaraciyər**” komponentli 44 tibb termini var.

Qaraciyər leksik vahidi məcazlaşaraq müxtəlif terminlərin yaradılmasında iştirak etmişdir. Məsələn, *Qaraciyər sarılığı, qaraciyər kütlüyü, qaraciyər kisəsi, paylı qaraciyər* və s. terminlər məhz dilin daxili imkanları hesabına metaforlaşma yolu ilə yaranmışdır.

Azərbaycan tibb terminologiyasında işlənən bəzi terminlər həm də Azərbaycan dilində ümumişlək söz kimi işlənir. Məsələn, **Bıçaq** – tibbdə, cərrahiyyədə istifadə olunan kəsici alət. Lüğətdə “bıçaq” komponentli 9 tibbi termin var. *Amputasiya bıçağı, qancıqlı bıçaq, sirkulyar bıçaq, transplantasiya bıçağı*; Ümumişlək isimlər də bəzən tibbi termin funksiyasını yerinə yetirə bilər. Məsələn, **Qırıq** (ruga) – orqanizmin qocalması və ya dəriyə düzgün qulluq edilməməsi nəticəsində dəridə yaranan büküş və ya şırım. *Sümük* – tibbi terminologiyada 25 “sümük” komponentli tibbi termin mövcuddur. **Səpgi** (eruptio) dəri və ya selikli qişaların xarici ocaqlı patoloji dəyişikliklərin ümumi adı; **“Ürək”** komponentli 70 termin Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində işlənir. “Yuxu” (sommus) komponentli 25 tibb termini dilimizdə işlənəməkdədir.

Azərbaycan folklorunda geniş şəkildə işlənən “Cırtan” personajının adı da tibbi terminologiyada aktiv halda işlənəməkdədir. Azərbaycan terminologiyasında **“cırtan”** komponentli 4 tibb termini var. *Cırtan böyrək; cırtan çanaq; Cırtan qurd; Cırtanlıq* [5, s.103];

Dilin daxili imkanları hesabına yaranan tibbi terminlərin bir qismini feilin təsriylənməyən formasında olan məsdərlər təşkil edir. Məsələn, **Qaşınma** (pruritus) – dəri və ya selikli qişaların qaşınması tələbatını yaradan hissiyyat. “Qaşınma” komponentli 26 tibbi termin K.Yusifzadənin lüğətində yer almışdır [5, s.240]; **Qıcqırma** (pyrosisi) mədə şirəsinin qida borusuna düşməsi nəticəsində yaranan döş sümüyü arxasında boğazda, qida borusu boyunca hiss olunan döyünmə hissi; **Qusma** (vomitus, emesis) – həzm traktı möhtəviyyatının, əsasın mədə möhtəviyyatının, ağız vasitəsi ilə qeyri-iradi xaric olması. Piylənmə; **Dolama** – (panaricium) – barmaq toxumalarının kəskin irinli iltibahı. Çarpaz dolama, dərialtı dolama. Dırnaq dolaması, dırnaqaltı dolama, oynaq dolaması, **“titrəmə”** – (tremor) komponentli isə 9 termin lüğətdə yer almışdır və s.

Azərbaycan dilinin tibbi terminologiyasında dilin özünün daxili imkanları hesabına yaranmış tibbi terminlərlə alınma terminlər əksər hallarda sinonimlik yaradırlar. Məsələn, *zökəm-rinit*.

S.Sadıqova bildirir ki, “dilnin daxili imkanları əsasında terminlər yaradılan zaman aşağıdakı istiqamətlər nəzərə alınmalıdır:

1. dilin lüğət tərkibindəki ümumişlək sözlərə əlavə məna verməklə terminlərin yaranması;
2. dialekt və şivələrdə işlənən, anlayışı dəqiq ifadə edən sözlər hesabına terminlərin yaranması;
3. qədim abidələrdə peşə, sənətkarlıqla bağlı anlayışları ifadə edən sözlər hesabına yeni terminlərin yaranması;
4. ədəbi dilin söz yaradıcılığı üsullarından istifadə etməklə terminlərin yaradılması [3, s.258].

Çox sayda sinonim söz və ifadələr leksik dilin müxtəlifliyinin ayrılmaz hissəsidir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sinonimiya dəqiq kommunikasiyada, xüsusən də tibb sahəsində səmərəli deyil.

Ancaq müasir dövrdə tibb dili sinonimlər baxımından bütün texniki dillərin ən zənginidir ki, bu da əksər hallarda yalnız tərcümə sahəsində deyil, digər sahələrdə də müxtəlif problemlərə səbəb olur.

Terminlərin sinonimiyası (yunanca *synonymia* – eyniadlılıq) məfhumun müxtəlif əlavə xüsusiyyətlərini, emosional və ya stilistik koloritini, istifadəsi və digər terminoloji vahidlərlə uyğunluğunu ifadə edən bir xüsusi anlayışı təyin etmək qabiliyyətinə əsaslanan semantik əlaqə növüdür.

Tibbi leksikada sinonimlərin yaranması və istifadə edilməsinin bir neçə səbəbi var. Məsələn, tədqiqatçıların müxtəlif qruplarının, demək olar ki, eyni vaxtda eyni termini kəşf etdiyi və ya icad etdiyi və tibbi ədəbiyyatda mövcudluğunu yoxlamadığı vəziyyətlərdə. Başqa bir səbəb terminin ana dilində uyğun adı olsa belə, xarici terminlərdən istifadə meyli ola bilər. Eynək (perspicillum). Azərbaycan dilində eynək/gözlük/çəşmək sinonimdir. Eynək ərəb mənşəli, çəşmək fars mənşəli, gözlük türk mənşəli leksik vahiddir. Lüğətdə gözlük verilməsi daha doğru olardı [5, s.149].

İngilis dilində çoxlu sayda sinonimlər var. Buna ingilis dilinin inkişafında alman və latın dillərinin ikiqat təsirinə məruz qalması şərait yaratdı. Bu fakta görə, bu gün ingilis dilində, demək olar ki, bütün anlayışlar çox vaxt iki fərqli istifadə reyestrinə aid olan bir neçə sözə malikdir. Buna görə də ingilis dilindən tərcümə zamanı bəlkə də ən böyük problemlərdən biri reyestrdən düzgün istifadədir.

Tibbi mətnlərin tərcüməsində aşkara çıxan bir neçə cüt ingilis sinonimi bunlardır:

Elmi termin	Qeyri-ixtisas sözü
Delivery – doğum	Birth – doğum
Haemorrhoids – babasil	Piles – babasil
Haemorrhage – qanaxma	Bleeding – qanaxma

Bundan başqa, elmi terminlər sahəsində də sinonimliyə rast gəlinir. Bu fakt tibbi dilin standartlaşdırılmasına ehtiyac olduğunu göstərir. Ən əhəmiyyətli nümunələrdən bəziləri bunlardır: delivery – doğum, parturition – doğum aktı, childbirth – doğum aktı; ultrasound – ultrasəs müayinəsi, sonography – sonografiya.

Sinonimik sıralar həm də mürəkkəb terminlər və eponimlərlə (xüsusi adlardan əmələ gələn terminlər) tamamlanır. Eponimlər tibbdə çox geniş yayılmışdır, ümumi qəbul edilmiş terminlərlə birlikdə istifadə olunan tematik qruplarda (əməliyyatlar, üsullar, alətlər, xəstəliklər, simptomlar, sindromlar) anlayışları adlandırır.

Eponimlər qısa terminlərdir və təsvir olunan anlayışın daxili xüsusiyyətləri, konnotasiyaları haqqında məlumat daşıyırlar. Bu baxımdan tez-tez strukturu və məzmunu təyin olunan anlayışın xüsusiyyətlərini əks etdirən sinonim terminlər meydana çıxır.

Sinonimliyin eponimlərin müxtəlif cəhətləri ilə fərqlənən bir neçə qrupu vardır. Məsələn, sinonimləri formaca onlardan tamamilə fərqli olan eponimik adlar: *Albert's syndrome* – Albert sindromu, *achillobursitis* – Achilles bursiti, *achillodynia* – axillodiniya; *Apert's syndrome* – Apera sindromu, hidrosefali – *acrocephaly*; *Achenbach syndrome* – Axenbax sindromu, barmaqların apopleksiyası – *apoplexy of fingers*; *Gilmore's groin* – Gilmore yırtığı, *osteitis pubis* – osteit (sümük iltihabı), *gracilis syndrome* – pubik sümüklərin osteiti, *pectineus syndrome*.

Eponimlər və onlara sinonim olan, həmin xüsusi adları ehtiva edən eponim və ifadələrin apelyativ elementləri sinonimik əlaqələr yaradır: *Milkman's disease* – Milkmen xəstəliyi, *Milkman syndrome* – Milkmen sindromu; *de Quervain's disease* – de Quervain xəstəliyi, *de Quervain syndrome* – de Quervain sindromu.

Termin – eponimlər və onların eyni açar sözlərdən və müxtəlif xüsusi adlar toplusundan ibarət olan variantlarıdır. Bu cür eponimlər o hallarda ortaya çıxdı ki, müxtəlif ölkələrdəki bəzi alimlər kifayət qədər məlumatlı olmadan eyni hadisəni təsvir edirdilər, məsələn: *Bartenwerfer's syndrome* – Bartenverfer sindromu, *Morquio's syndrome* – Morkio sindromu; *Bloom syndrome* – Blum sindromu, *Bloom-Torres-Machacek syndrome* – Bloom-Mahaçexa-Torre sindromu; *Pellegrini-Stieda disease* – Pellegrini-Stied xəstəliyi, *Keller-Pellegrini-Stieda disease* – Keller-Pellegrini-Stieda xəstəliyi.

Eponimik adlar və onlar əsasında yaradılmış abreviatura da sinonimlik yaradır. *Wolff Parkinson* – *Wolff-Parkinson-White syndrome*, *WPW syndrome* – *WPW syndrome*; *Clerk-Levy-Cristesco Syndrome* – *Clerk-Levy-Cristesco syndrome*, *CLC syndrome* – *CLC syndrome*.

Sinonimlərin təsnifatı uzun müddətdir ki, tədqiqat mövzudur. Məsələn, akademik Babiç G.N. sinonimlərin üç növünü ayırır: **ideoqrafik** – sözlər bir anlayışı ifadə edir, lakin mənə çalarlarına görə fərqlənirlər (həkim – *physician* – *medical practitioner*), **stilistik** – sözlər əla üslub xüsusiyyətlərinə malikdirlər (*lazy eye* – *amblyopia*), **mütləq** – sözlər bütün mənə çalarlarına və üslub xüsusiyyətlərinə görə üst-üstə düşürlər. Məsələn, tam eyni mənə daşıyan sinonimlər (ingilis tibb terminologiyasında mütləq sinonimlər və yaxud dubletlər: *nasal catharrh*, *distention*; *bloating*, *cyst*; *sac*, *hemopoiesis*; *sternum* – *breastbone*; *medical history*, *hystemeter*).

İngilis terminologiyasında qismən üst-üstə düşən sinonimlərin aşağıdakı nümunələrinə rast gəlmək olar: *chest*, *breast*, *thoracic cage*; *measuring hopper*, *batcher*, *meter*; *occlusion*, *block*, *obstruction*.

Son onilliklərdə abreviatura və qısaltmalar tibbi lüğətdə də geniş istifadə olunur. Bu, dilin rasionallaşdırılması və dil söylərinin qənaətcil

meyillərini əks etdirir. Lakin abreviatura həmişə müsbət hal deyil, çünki o, mədəniyyətlərəarası ünsiyyətə mane ola bilər və digər sahələrdə analoqları ola bilər, ona görə də abreviatura səhv şərh edilə bilər. Aşağıdakı nümunələr qısaltılmış və tam formada təqdim olunan mütləq

sinonimlər hesab edilə bilər: antiseptic devices – antiseptiklər, antibiotic remedies – antibiotiklər, contraceptive devices – kontraseptivlər, deoxyribonucleic acid – DNT, ribonucleic acid – RNT, electrocardiogram – EKQ. Bu abreviaturalar tanınmış beynəlxalq ifadələrdir [8].

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, sinonimiya ingilis və Azərbaycan dillərinin tibbi terminologiyasında geniş şəkildə təmsil olunur. Bunun da müxtəlif səbəbləri vardır. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bu fenomen məzmunun aydın və dəqiq başa düşülməsi tələb olunan tibb sahəsində arzuolunmaz və əlveriş-

sizdir və ən kiçik qeyri-müəyyənlik və ya anlaşılmazlıq böyük bir səhvə səbəb ola bilər. Bu problemin həlli reseptorların qeyri-müəyyənliyindən və dəyişkənliyindən xilas olmağa səbəb olacaq tibbi dilin standartlaşdırılması ola bilər.

Ədəbiyyat / References

1. Mahmudova, Q. Müasir türk dillərində sözyaratma üsulları. – Bakı: Zəngəzurda, 2021.
2. Online Etymology Dictionary (OED). – Available at: <http://etymonline.com>
3. Sadıqova S. Terminoloji leksika. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II c. – Zərdabi, 2022. – 1152 s.
4. Shumylo, M.Y. Etymological and semantic changes of the English medical terms. Science and Education a New Dimension. Philology. – 2014. – II (6). – No. 29.
5. Yusifzadə, K. Tibbi terminlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2022. – 1226 s.
6. Гринев-Гриневиц, С.В. Терминоведение: учеб.пособие для студентов высш. учеб. заведений. – Москва: Академия, 2008. – 304 с.
7. Гущина, Л.Н. Особенности языка медицины. Учебный процесс. Журнал ГГМУ. – 2005. – № 1.
8. Новик, А.С. Синонимия в медицинской терминологии (на примере английских медицинских текстов) https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/174384/1/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BA_%D0%90.%D0%A1._%D0%92%29.pdf

Разработка медицинских терминов и синонимия в терминологии в соответствии с внутренними возможностями языка

Нурлана Гасанова

Бакинский славянский университет

Резюме. В языке термины образуются по-разному. Наиболее важным из них является создание термина за счет внутренних возможностей языка. Создание терминов в азербайджанском языке, особенно медицинских терминов, исходя из внутренних возможностей языка, заслуживает высокой оценки. Наиболее удобным способом создания и обогащения терминологии как на английском, так и на азербайджанском языках, является метод создания терминов и термино-словосочетаний на основе внутренних возможностей языка. Медицинская наука развивается день ото дня. Каждый день в язык медицинской науки входят новые выражения и сочетания. При создании терминов для выражения новых понятий в различных областях науки и техники, необходимо в первую очередь обращаться к словарному составу родного языка и использовать его внутренние возможности.

Ключевые слова: медицина, термин, творчество, внутренние возможности, синонимия